

аналізу використовуватись на сучасному етапі вітчизняного історіографічного процесу. Протилежний підхід призведе до перекручення історичної істини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Смолій В. Історичні уроки української революції // Історія України. – 2000. – № 41;
2. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис: К., 1999. – С. 64;
3. Відродження. – 1918. – 22 грудня;
4. Нова Рада. – 1918. – 26 грудня.
5. Там само;
6. Нова Рада. – 1918. – 29 грудня;
7. Там само;
8. Шаповал М. Вказана праця. – С. 133;
9. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. 1917-1921: В 3 т. – Прага, 1942. – Т. I. – С. 74;
10. Винниченко В. Вказана праця. – С. 211-212;
11. Див.: Мазепа І. Вказана праця. – С. 68-70;
12. Коновалець Є. Причинки до історії української революції. – Видання 2-ге. – Прага, 1948. – С. 24;
13. Там само;
14. Див.: Христюк П. Вказана праця. – С. 49;
15. Мазепа І. Вказана праця. – С. 83-84;
16. Коновалець Є. Вказана праця. – С. 26;
17. Див.: Там само. – С. 27;
18. Див.: Христюк П. Вказана праця. – С. 57-58;
19. Мазепа І. Вказана праця. – С. 88;
20. Христюк П. Вказана праця. – Т. 3. – С. 58;
21. Мазепа І. Вказана праця. – С. 82;
22. Коновалець Є. Вказана праця. – С. 33;
23. Там само;
24. Див.: Христюк П. Вказана праця. – Т. 4. – С. 61-62;
25. Там само.
26. Там само. – С. 61;
27. Винниченко В. Вказана праця. – С. 237-238;
28. Христюк П. Вказана праця. – Т. 3. – С. 104;
29. Див.: Христюк П. Вказана праця. – Т. 4. – С. 105;
30. Христюк П. Вказана праця. – Т. 3. – С. 108;
31. Шаповал М. Занепад УНР. – Прага, 1928. – С. 6;
32. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – С. 134;
33. Мазепа І. Вказана праця. – С. 150;
34. Там само. – С. 149;
35. Там само;
36. Мазепа І. Вказана праця. – С. 153;
37. Див.: Мазепа І. Вказана праця. – С. 151-154;
38. Христюк П. Вказана праця. – Т. 3. – С. 124;
39. Христюк П. Вказана праця. – Т. 4. – С. 121;
40. Копиленко О., Копиленко М. Друга УНР: спроба історико-генетичного аналізу // Право України. – 1994. – С. 163-164;
41. Шаповал М. Занепад УНР. – С. 10;
42. Там само. – С. 9;
43. Мазепа І. Вказана праця. – Т. 2. – С. 41;
44. Назарук О. Рік на великій Україні (конспект споминів з української революції). – Відень, 1920. – С. 193;
45. Див.: Там само. – С. 192, 193;
46. Там само. – С. 195;
47. Там само. – С. 19;
48. Там само. – С. 193-194;
49. Трудова громада. – 1919. – 30 серпня;
50. Христюк П. Вказана праця. – Т. 4. – С. 146;
51. Там само. – С. 154-155;
52. Там само. – С. 155-156;
53. Гриценко А.П. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні: Рік 1919-й. – К., 1996. – С. 59;
54. Див.: Солдатенко В.Ф. Вказана праця. – С. 685, 691;
55. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – С. 181;
56. Солдатенко В.Ф. Вказана праця. – С. 22.

С.І. Дровозюк

МАСОВИЙ РЕЛІГІЙНИЙ РУХ В УКРАЇНІ У 20-Х РР. ХХ СТ. ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Духовне життя народу завжди має конкретно-історичний зміст і відбувається у різноманітних формах. У першій половині 20-х рр. ХХ ст. однією з таких форм був масовий релігійний рух, що охопив Правобережжя України. Епіцентром руху стало Поділля. Поштовх цьому рухові дали “чудеса” – оновлення ікон, церков тощо. Найбільший суспільний резонанс мало “калинівське чудо”. Короткий зміст подій такий. Влітку 1923 р. хтось прострелив образ Спасителя, зображеного на хресті, що знаходився на шляху до с. Сальник, поблизу станції Калинівка. Незабаром поширилися чутки, що з хреста йде кров. Це викликало масове паломництво селян з Поділля, Київщини, Волині та інших регіонів. Навіть за офіційними даними всі дороги до Калинівки були заповнені віруючими, а біля хреста одночасно перебувало близько 15 тисяч чоловік. Інше чудо було пов’язане з так званою Йосафатовою долиною, що знаходилася поблизу с. Голинчинці Могилівської округи. Таку назву їй було дано у зв’язку з поширенням чуток, що саме тут має відбутися страшний суд (за біблійною легендою страшний суд мав статися у долині Йосафатовій). Це спричинило масовий релігійний рух. У долині, названій Йосафатовою, було встановлено понад 17 тис. хрестів, принесених селянами Поділля та інших країв. Домінантою духовного життя у період масового релігійного руху були есхатологічні настрої, пов’язані з уявленнями про антихриста, страшний суд, пекло тощо. Все це асоціювалося, як правило, з більшовиками та комуністичною владою.

Рух викликав гостру реакцію влади. Для розслідування справи була створена особлива комісія. На повну потужність запрацювали каральні органи держави – ДПУ, прокуратура, суд. У засобах масової інформації була розгорнута широка кампанія, спрямована проти чудес. Отже, події, викликані чудесами, слід розглядати не як суто релігійне явище, а як суспільно-політичну боротьбу, що відбувалася у специфічній формі. Масовий релігійний рух 20-х рр. становить також

значний науковий інтерес з точки зору соціально-психологічних механізмів зародження та поширення соціальних настроїв.

Історіографічне дослідження цієї проблеми набуває особливої актуальності у зв'язку з новими завданнями, що постають перед історичною наукою на сучасному етапі. Як зауважив О.П. Реснт, нині українська фундаментальна наука зіткнулася з необхідністю вироблення засобів пізнання ірраціональної сфери. Йдеться, зокрема, про релігійно-етичні системи, інші форми психології, що справляли вплив на історичні події¹.

Масштаби руху, пов'язаного з чудесами, його суспільно-політичний резонанс вказують на необхідність спеціального історико-психологічного дослідження. Не випадково дослідник історії релігії та церкви Б. Боцюрків звернув увагу на те, що у 20-х рр. масові есхатологічні рухи, пов'язані з калинівським чудом та Йосафатовою долиною, викликали певний інтерес і висловив сподівання на зростання зацікавлення соціологією релігії².

Нині для дослідження цієї проблеми створене добре підґрунтя – опубліковані узагальнюючі праці з історії церкви А. Зінченка, О. Ігнатуші, В. Пашенка, О. Шуби³ та інших авторів.

Офіційна точка зору щодо походження масового релігійного руху почала формуватися одночасно з його зародженням. Вона була викладена у висновках особливої комісії, створеної подільським губвиконкомом для розслідування калинівського чуда. Виразниками офіційної точки зору стали місцеві газети. Так, орган Подільського губкому КП(б)У та губвиконкому "Рабоче-крестьянская газета" відразу охарактеризувала релігійний рух як масовий психоз і наголосила на причетності до справи "провокаторів з підпільного антирадянського табору", які з допомогою чудес розраховують бунтувати селян⁴.

Науковий напрям репрезентував "Етнографічний вісник". Однією з перших спроб осмислити релігійний рух як соціально-історичне явище була стаття Н. Дмитрука "Про чудеса на Україні року 1923-го", опублікована у першій книзі "Етнографічного вісника". Зауважимо, що ми свідомо подаємо найсуттєвіші компоненти концепції Н. Дмитрука, оскільки це характеризує стан наукової думки 20-х рр. ХХ ст. Заслугує на увагу насамперед те, що автор поставив питання про причини виникнення чудес. Не втратив значення фактичний матеріал, поданий ним – сценарій процесій, зразки легенд та пісень, що виникли на ґрунті чудес тощо. Бачення Н. Дмитрука відрізняється від офіційної точки зору ще й масштабністю. Він акцентує увагу не на самому чуді, а на похідних від нього духовних явищах та процесах. Так, автор звернув увагу на те, що у зв'язку з рухом з'явилося чимало різних легенд, повір'їв, пророкувань, переказів, забобонів та пісень, що своїм змістом характеризують цей рух. Особливе значення має те, що серед цих форм він виділяє чутки про наближення страшного суду, есхатологічні настрої й апокаліптичні думки про кінець світу. На думку автора, рух має важливе значення для з'ясування обставин, що обумовлюють появу міфа. Нарешті, дослідник поставив питання про причини припинення масового релігійного руху⁵.

Згодом Н. Дмитрук поглибив аналіз причин "чудес" у статті "Голод на Україні р. 1921", опублікованій в "Етнографічному віснику" у 1927 р. Важливою була вже сама спроба поставити голод 1921-1922 р. і чудеса 1923-1924 р. в один подієвий ряд. Він описав вплив голоду 1921-1922 р. на народний світогляд і зробив висновок про те, що епідемія чудес 1923-1924 рр. "своїми початками безпосередньо входить у настрої людної, схвильованої погрозою голоду 1921р." "Епідемію чудес не було поки що досліджено цілковито, але й тепер, – пише автор, – можна стверджувати, що в поширенні цієї епідемії відіграло певну роль бажання попередити кару Божу (голод, кінець світу тощо)". І ще одна важлива теза Н. Дмитрука: "Для історика культурних нашарувань дуже цікаво стежити, як під впливом господарчої деформації здійснюються певні пізніші нашарування й поволі оголюється те, що вже здавалося пережитком"⁶.

Істотною особливістю досліджень 20-х років є те, що вчені звернули увагу на народно-поетичну творчість, що супроводжувала чудеса. Так, українські народні легенди, що виникли на Поділлі у процесі масового релігійного руху, привернули увагу Олени Пчілки. Вона наголосила, що ці зразки мають велике значення для українського етнографа, дослідника "народної духовної творчості"⁷. Згодом В. Кравченко розглянув псалми, що у 1923-1924 рр. співали прочани під час

подорожувань до різних чудес. Автор подав тексти пісень та коментарі до них⁸.

Зміст чуток у зв'язку з "Осапатовою долиною" та механізми їх поширення В.Кравченко розкрив на прикладі матеріалів етнографічного відділу Волинського науково-дослідного музею (Житомир)⁹. П. Попов виділив окремий "калинівський пісенний цикл". До калинівських пісень він відніс всі ті пісні релігійно-моралістичного чи легендарного змісту, що їх під час чудес або у зв'язку з ними співали в Україні, надто на Правобережжі. Автор наголосив, що калинівський пісенний цикл має великий інтерес для виявлення сьогочасних шляхів народної поезії України, її ідеологічної надбудови, її форми, поетики, зв'язків як з українською стародавньою усною традицією та писаною літературою, так і з течіями міжнародного фольклору та сторонніми літературними впливами. П. Попов поставив важливе дослідницьке завдання – з'ясувати питання про справжній обсяг, джерела, тенденцію, хронологію, територію цієї творчості. Порівнявши калинівські пісні з старішими, подібними до них зразками народної сучасної творчості, автор зробив висновок, що вони найбільше належать до пісень типу коляшкових та лірницьких¹⁰.

На фоні примітивно-більшовицької атаки на чудеса, здійсненої войовничими безвірниками, ознаками науковості виділяється стаття С. Якимовича "З есхатологічних настроїв". Прагнучи з'ясувати коріння і основні джерела релігійно-містичних настроїв, автор поділив носіїв людської думки на дві групи: верстви, які ведуть активну боротьбу, і пасивно-консервативні верстви. Саме для останньої, на думку автора, характерне переважання майже дитячої віри в якесь неймовірне чудо. Цікаво, що представників цієї другої групи він бачить як серед сільських заможних елементів, так і серед інтелігенції. Наведені факти свідчать про формування апокаліптичних настроїв ще у 1921р. Чудо з'явилося, бо його очікували. Найважливіший висновок С. Якимович зробив про те, що есхатологічні і політичні передчуття були неподільні. Пов'язуючи зникнення есхатологічних настроїв із змінами у політиці комуністичної партії щодо села, зокрема, із зменшенням продподатку, автор фактично визнав, що антиселянська політика цієї партії й була причиною масового релігійного руху¹¹.

Окрему групу становлять публікації, що мали на меті спростування чудес. Вони цікаві з точки зору полемічних прийомів, що використовувалися більшовиками в ідеологічній боротьбі. Характерним історіографічним фактом є брошура Я. Ковальчука "Про чудеса на Україні". Однак і цей автор непослідовний: з одного боку, він пише, що чудеса виникали серед неосвічених і пригнічених народів, де панувало кріпацтво й злидні (при цьому не уточнює, чи стосується це більшовицького режиму), а з іншого, – твердить, що чудеса організувало духівництво з метою збагачення за рахунок селянства, яке у 1923 р. вже поліпшило свій матеріальний стан. У брошурі є досить цікава деталь: автор зробив спробу розкрити механізм виникнення чудес на ярмарках і роль натовпу у цьому процесі. Чільне місце у такому натовпі він відводить психічно хворим жінкам. Автор твердить, що чудеса фабрикують попи. Події у с. Голинчинцях він пояснив суперечками між незаможниками і куркулями, які вирішили чудом вплинути на незаможних. Він відтворив хрестоносіння як конкретний вияв масового релігійного руху. Автор визнав, що серед натовпу утворився ворожий до комуністів і радвлади настрій¹².

Пропагандистський зміст має брошура В. Дроздова "Козлянське чудо", опублікована у 1930 р. Позиція стандартна: духівництво та куркулі використовують будь-які засоби, щоб відновити свої позиції¹³.

Зразком публікації, покликаної "вписати" масовий релігійний рух у більшовицьку концепцію суспільно-історичних відносин, є стаття П. Костика "Стихійні лиха як одна з причин піднесення релігійності", видрукувана у журналі "Безвірник". Ця робота справляє двоїсте враження: з одного боку, автор досить близько підходить до причин масових релігійних рухів, називаючи серед них голод, війни, господарські кризи, суспільний занепад, з іншого, – час від часу вдається до суто пропагандистських прийомів, характерних для більшовицької ідеологічної "машини". Загалом об'єктивним є твердження автора про те, що чутки про чудо особливо вперто ширилися на селі, менше в місті, але й там, і тут сприймали їх з легкою вірою в те, що вони дійсні, і з утішною насолодою, наче вони приносили з собою радість, визволення від буденного клопоту. Характеризуючи масовий релігійний рух як божевілья, за якого "в мутній воді легко й рибу ловити", автор переходить до найголовнішого: критики класових ворогів та дискредитації носіїв

чудес. Важливий вже сам факт визнання автором агітації проти влади, яку проводили куркулі. Певне джерелознавче значення мають наведені П. Костиком відозви, що супроводжували рух: "Геть комуни! Хай загинуть виродки дияволів", "Чудо – ознака загибелі більшовиків". В такий спосіб він фактично визнав антикомуністичну спрямованість руху. У концепції П. Костика простежується класовий підхід: найсуттєвішим для розуміння причин масового релігійного руху він вважає те, що чудеса виникали серед селянства та міської дрібної буржуазії, а особливий нахил до релігійної пошесті мали заможніші селяни. Релігійний рух 1922-1923 рр. він вважає замаскованим наступом розбитих у боях громадянської війни класових ворогів радянської влади. Разом з тим автор наголошує, що є помилкою розглядати рух виключно як наслідок свідомої організації з боку попів та куркулів. Причинами руху він вважає соціально-економічні зміни, а роботу попів та контрреволюційних агентів – лише допоміжним елементом у процесі зростання впливу чуда на психіку релігійно настроєних мас. Цікаво, що автор не погоджується з тими дослідниками, які вважали причиною чудес культурну відсталість селянства. На підтвердження своєї думки він навів приклади релігійних психозів серед багатих. Заслуговує на увагу міркування автора про здатність людей піддаватися навіюванню¹⁴.

Як відомо, рубежем в радянській історіографії став 1929 р., коли відбулася перша всесоюзна конференція істориків-марксистів. Як слушно зауважила Л.В. Таран, з початку 30-х років розвиток історичної науки в СРСР відбувався на ідеологічній основі спрощеного, вульгаризованого марксизму, внаслідок чого була втрачена людина як суб'єкт історії¹⁵.

В 1929 р. відбулася також нарада етнографів Москви і Ленінграда, яка проголосила марксизм єдиною правильним науковим методом, а метою наукових досліджень – служіння справі побудови соціалізму. Тому й не дивно, що той же "Етнографічний вісник", який у 1925-27 рр. вміщував оригінальні розвідки про природу масового релігійного руху в Україні, у 1929 р. опублікував статтю про чудеса на Полтавщині, витриману в дусі тогочасної атеїстичної пропаганди¹⁶. З того часу релігійний рух характеризувався переважно з позицій загострення класової боротьби. Провідником цієї теорії був журнал "Безвірник". Він нав'язував тезу про зростання релігійних організацій, які разом з куркулями та непманами використовують релігійні настрої відсталих елементів по селах і містах, щоб протиставити їх соціалістичному будівництву¹⁷. У публікаціях журналу чудесам приписувалося "контрреволюційне призначення"¹⁸.

У наступні роки офіційна етнографічна наука намагалася відмежуватися від здобутків 20-х рр. У статті Г.Ю. Стельмаха "Розвиток української етнографії за роки радянської влади", опублікованій у 1958 р. в журналі "Народна творчість та етнографія", редакція "Етнографічного вісника" була піддана критиці за те, що з буржуазно-об'єктивістських позицій підійшла до висвітлення питань сучасності. Статті про чудеса, опубліковані у 1925-27 рр., були визнані шкідливими, а Н. Дмитруку кинутий докір з приводу положення про те, що ніби класове розшарування на селі принесла жовтнева революція. Обґрунтування причин відновлення чудес в кінці 20-х рр. подається Г.Ю. Стельмахом відповідно до сталінської доктрини: мовляв, рішучий наступ на приватно-капіталістичні елементи в умовах загостреної класової боротьби призвів до того, що серед певної частини населення з'явилися есхатологічні настрої¹⁹.

Серед праць, опублікованих у 60-х роках, привертає увагу монографія В.Ю. Келембетової "Утвердження атеїзму в побуті трудящих України". Характеризуючи радянську історіографію, авторка згадала про внесок Етнографічної комісії у вивчення світогляду доісторичної доби на матеріалах релігійних пережитків, вірувань і обрядів, критично оцінила програми 20-х років як обмежені у зв'язку з тим, що у них не було пунктів про нові громадянські обряди. Через це, мовляв, була упущена можливість зафіксувати ті глибинні процеси, що проходили в селах після перемоги жовтня. Вона зробили висновок, що в матеріалах з питань сучасності автори не давали правильної оцінки поширенню серед відсталої частини населення чуток про релігійні чудеса. Така позиція є цілком зрозумілою у світлі панівної концепції про масове зростання атеїзму у радянський час²⁰.

Питання чудес та породжених ними настроїв порушується також у статті С. Музиченка, присвяченій сорокаріччю "Етнографічного вісника". Автор цілком слушно вказав на відсутність спеціальних праць, присвячених Етнографічній комісії та її друкованим органам. Водночас він

повторив вже відому думку про те, що у 20-ті роки в "Етнографічному віснику" друкувалися шкідливі легенди про кінець світу та церковні чуда, есхатологічні творіння подавалися з буржуазно-об'єктивістських позицій. З одного боку, він критикує Н. Дмитрука за неправильний висновок про те, що класову боротьбу на село принесла соціалістична революція, а з іншого, – знаходить у статті цього автора "Голод на Україні р. 1921" класову оцінку есхатологічних настроїв²¹.

У 70-ті роки Калинівське чудо нерідко використовували як засіб атеїстичної пропаганди. Прикладом може бути публікація у атеїстичному журналі "Людина і світ". Матеріал побудований на інформації "Рабоче-крестьянской газеты", де як основні винуватці фігурують "батюшка" і "куркулик". Бажаючих знати причини "великого здвигу народу" автор відсилає до згаданої вище "Рабоче-крестьянской газеты", яка, як відомо, відображала позицію органів влади²².

Загалом в радянській літературі домінувала точка зору, що чудеса – це антирадянська, контрреволюційна діяльність церковників²³. Сформувався стереотип, що проіснував до кінця 80-х років. Його концентрований вираз знаходимо у фундаментальних узагальнюючих виданнях: попи і церковники залякували віруючих селян антихристом, пеклом, а куркульство з допомогою попів розгорнуло кампанію по оновленню ікон, церков і утворенню інших чудес²⁴. Масовий релігійний рух, викликаний чудесами, в цей час всебічно не висвітлювався.

Інтерес до масових есхатологічних рухів почав зростати після падіння комуністичного режиму, коли значно активізувалися дослідження історій церкви та релігії. Короткий виклад подій, пов'язаних з виникненням та поширенням чудес на Поділлі, дав А.К. Лисий²⁵.

Е.П. Слободянюк у дисертаційному дослідженні "Православ'я на Україні у 20- середині 30-х років ХХ ст." віднесла чудеса до специфічних форм виявлення духовних потреб. Авторка вважає можливим розглядати їх як неусвідомлену форму боротьби проти антирелігійної політики. Вона зробила висновок, що виразно простежується тенденція появи чудес в період соціальної нестабільності. Е.П. Слободянюк однією з перших у сучасній історіографії не лише подала перебіг подій, пов'язаних з чудесами, а й спробувала з'ясувати характерні риси та закономірності цього явища. Вона дійшла висновку про внутрішню потребу у виникненні чудес. На її думку, велика популярність чудес і багатотисячне паломництво свідчать про те, що релігія мала широку соціальну базу. Авторка акцентує увагу на реакції віруючих на чудеса. Е.П. Слободянюк звернула також увагу на збільшення кількості чудес на рубежі 30-х рр. і зробила припущення, що це міг бути виклик безбожній владі. Дослідивши факти, авторка дійшла висновку, що феномен чудес був неусвідомленою формою опору антирелігійній політиці радянської держави²⁶.

Значне місце відведено чудесам у монографії В. Силантьєва "Большевики и православная церковь на Украине в 20-е годы". Автор наголосив, що особливий резонанс в Україні мало калинівське чудо. Він перелічив визнані владою такі причини чудес: малокультурність і неграмотність селян, прагнення духовенства підняти авторитет церкви і втягнути в неї більше людей, збільшити прибутки церкви. Погодившись з цими причинами, автор зауважив, що в числі головних причин піднесення релігійної активності селян були: посуха, неврожай і страх людей перед можливим голодом. Такими акціями, вважає автор, селяни сподівалися змилостивити Бога, викликати дощ і зібрати добрий урожай²⁷.

Питання чудес з точки зору міжконфесійних відносин порушив О. Ігнатуша. Автор зауважив, що саме у громадах тихонівців, які використовували специфічні методи зміцнення впливу церкви, з'явилася ціла низка оновлень ікон, чудес²⁸.

Цікаві міркування щодо змісту та причин чудес висловив А. Макаров. Він розглянув ці явища у європейському контексті, пов'язавши українські чудеса із фатімським дивом, як початком духовного оновлення Європи напередодні другої світової війни. Оцінюючи позицію влади, автор зробив висновок, що партія, побачивши перед собою великий суспільно-політичний рух, усвідомила реальну загрозу для свого атеїстичного режиму й перейшла до рішучих і нещадних методів боротьби. На думку автора, спалахи чудес, подібних до хвилі 20-х років, трапляються тоді, коли життя надто сильно відхиляється від того, яке заповідав нам Господь, коли воля суспільно активної частини населення, яка, як правило, концентрується біля влади, загрожує одвічним підвалинам людського буття²⁹.

Значну групу публікацій становлять газетні статті, що з'являлися час від часу у періодиці Вінниччини. Точку зору І. Жабокрицького відбиває сам заголовок статті: "Чому радянська влада злякалася калинівського чуда?". Автор пропонує таку відповідь на це запитання: влада трималася на беззастережній вірі у комуністичний рай, а масовий релігійний рух свідчив про те, що монополія комуністів на віру серйозно похитнулася, що несло загрозу існуванню комуністичного режиму³⁰. Нові архівні джерела використав К. Завальнюк. До описаних вже чудес, калинівського та Йосафатової долини, автор долучив Степашське чудо, що виникло в серпні 1924 р. Його основою послужив зсув землі, з якого, на переконання селян, текла цілюща вода. Сюди рушили тисячі селян. Хворі, які пили воду і купалися в ній, відчували полегшення своїх тілесних і духовних страждань. Автор дійшов висновку, що, незважаючи на заборону, народ інстинктивно тягнувся до чудес (навіть якщо вони були вигадані), вбачаючи в них вираз правди рельєфнішої, ніж правда більшовицька. На думку К. Завальнюка, чудеса свідчили про антагонізм між християнством та комунізмом³¹.

Отже, історіографічний аналіз масового релігійного руху дає можливість простежити основні напрями руху суспільно-історичної думки, залежність її глибини та масштабності від існуючого політичного режиму. Простежується два підходи до оцінки масового релігійного руху: науковий та войовничо-атеїстичний. Вони мали ряд варіацій, однак для другого найхарактернішим є те, що він не виходив за межі доктрини, проголошеної правлячим більшовицьким режимом.

Порівняння різних періодів показує, що найбільших успіхів у дослідженні масових релігійних рухів досягла наука 20-х рр., яка розглядала їх як комплекс різноманітних явищ та подій. Українська етнографія 20-х рр. охоплювала явище як певну цілісність від причин зародження до згасання, в той час як офіційна точка зору зводилася здебільшого до заперечення чи спростування самого факту чуда. При цьому масовий релігійний рух або замовчувався, або ж характеризувався як куркульсько-попівські провокації. Для радянської науки 30-80-х рр. характерне спрощене, а то й спотворене висвітлення подій. Цей період історичної думки позначений войовничим атеїзмом, одномірністю та однолінійністю. В кращому випадку позиція зводилася до визнання самого факту масових релігійних рухів, але при цьому автори уникали з'ясування причин цього явища.

Нині ж є усі можливості, використавши досвід науки 20-х рр., вийти на новий рівень дослідження масового релігійного руху. Ця проблема є актуальною ще й тому, що в сучасній історіографії робиться акцент на історії церкви як певної організаційної структури, при цьому залишається недостатньо з'ясованим повсякденне релігійне життя селянства, що було однією з форм його духовності.

Логіка історичної думки стає зрозумілою лише у контексті ідеологічної боротьби, з урахуванням реакції влади на чудеса. Тому суспільно-історичний зміст цих подій може бути з'ясований насамперед у руслі проблеми "Масовий релігійний рух і більшовицький режим". Адже газетні публікації були тільки зовнішнім виявом процесів, що відбувалися в надрах більшовицької тоталітарної "машини". Ретельне дослідження усього масиву джерел, насамперед документів місцевих та центральних архівів, дасть значно ширшу і конкретнішу картину масового релігійного руху 20-х рр. ХХ ст. Історіографічна ситуація, пов'язана з подільськими чудесами, ще раз підтверджує слушність міркування, що "... багатогранність і багатоплановість релігії й релігійно-політичних структур в їх богословських, канонічних, культурних, історичних, правових, політичних та соціологічних аспектах не вміщуються в жодній традиційній академічній дисципліні і вимагають комплексного вивчення"³².

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Реєнт О.П. Деякі проблеми історії України ХІХ - початку ХХ ст.: стан і перспективи наукової розробки // Український історичний журнал.-2000.-№2.-С.4; 2.Боцюрків Б. Проблеми досліджень історії релігії та церкви в Україні у міжвоєнний період: джерела та їх опрацювання // Український археографічний щорічник. -К.,1992.-Вип.1.-С.292; 3.Зінченко А.Л. Благовістя національного духу: українська церква на Поділлі в першій третині ХХ ст.-К.,1993; 4.Зінченко А.Л. Визволитися вірою: життя і діяння Митрополита Василя Липківського.-К.,1997; 5.Ігнатуша О.М. Українська автокефальна православна церква (1917-1930 рр.): Дис. ... канд.іст. наук.-Харків,1993; 6.Пашенко В.О.

Свобода совісті в Україні: міфи і факти 20-30 років.-К.,1994; Шуба О.В. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз).-К.,1999; 4. Рабоче-крестьянская газета.-1923.- 4 августа; 5 августа; 7 августа; 5.Дмитрук Н. Про чудеса на Україні року 1923-го // Етнографічний вісник.-1925.-Кн.1.-С.50-61; 6.Дмитрук Н. Голод на Україні р. 1921 // Етнографічний вісник.-1927.-Кн.4.-С.81,82; 7.Пчілка О. Українські народні легенди останнього часу // Етнографічний вісник.-1925.-Кн.1.-С.41-49; 8. Кравченко В. "Псалми", що в 1923-24 рр. співали прочани під час подорожувань до різних чудес // Етнографічний вісник.-1927.-Кн.4.-С.71-78; 9.Кравченко В. Осапатова долина // Етнографічний вісник.-1926.-Кн.2.-С.108-111; 10. Попов П. До текстів т.зв. "калінівських" пісень // Етнографічний вісник.-1927.-Кн.4.-С.8-30; 11.Якимович С. З есхатологічних настроїв // Життя й революція.-1926.-№2-3.-С.113-118; 12.Ковальчук Я. Про чудеса на Україні.-К.,1925; 13. Дроздов В. Козлянське чудо.-Харків,1930; 14.Костик П. Стихійні лиха як одна з причин піднесення релігійности // Безвірник.-1928.-№2.-С.23-35; №3.-С.36-44; 15. Таран Л.В. Провідні тенденції світової історіографії в ХХ ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки // Український історичний журнал.-1998.-№5.-С.32; 16.Етнографічний вісник.-1929.-Кн.8.-С.170; 17.Ігнатюк Д. До 2-го Всеукраїнського з'їзду рад безвірників // Безвірник.-1929.-№8.-С.32; 18.Метеорний О. Про нові попівські чудеса на Прилуччині // Безвірник.-1929.-№10.-С.38; 19.Стельмах Г.Ю. Розвиток української етнографії за роки радянської влади // Народна творчість та етнографія.-1958.-Кн.2.-С.52;48-49; 20.Келембетова В.Ю. Утвердження атеїзму в побуті трудящих України.-К.,1967.-С.24; 21.Музиченко С. До сорокаріччя "Етнографічного вісника" // Народна творчість та етнографія.-1970.-№6.-С.85-86; 22.Хоменко М. Калинівське чудо // Людина і світ.-1977.-№5.-С.8-16; 23.Плаксин Р.Ю. Крах церковной контрреволюции 1917-1923 гг.-М.,1968.-С.163; 24. Історія селянства Української РСР.-К.-1967.-Т.2.-С.142; 25.Лисий А.К. Нариси історії Подільської (Вінницько-Брацлавської) єпархії.-Вінниця,1995.-С.70; 26. Слободянюк Е.П. Православ'я на Україні у 20-х - середині 30-х років ХХ ст.: Дис. ... канд. іст. наук.-Львів,1996.-С.138-139; 27. Силантьев В.И. Большевики и православная церковь на Украине в 20-е годы.-Х.,1998.-С.166-171; 28. Ігнатуша О. Православні церкви в Україні у 20-х рр. ХХ ст. та взаємини між ними // Український церковно-визвольний рух і утворення української автокефальної православної церкви: Матеріали наукової конференції.-К.,1997.-С.134; 29.Макаров А. З'ява богородиці в Україні 1920-х років // Київська старовина.-2001.-№1.-С.83,88; 30. Жабокрицький І. Чому радянська влада злякалася калінівського чуда? // Вечірня Вінниця.-1998.-10 липня; 31. Завальнюк К. Тайна Йосафатової долини // За батьківщину.-1999.-24 грудня; 32.Боцюрків Б. Там само.-С.292.

А.М. Тростогон

ПЕРШИЙ РАДЯНСЬКИЙ ГОЛОДОМОР НА УКРАЇНІ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

До початку 90-х років ХХ ст. проблема першого голоду на Україні практично не піднімалась історичною наукою. Традиційними були уявлення про сильний голод 1921-1923 рр. в російських губерніях, зокрема в районах Поволжя. Те, що так само від голоду потерпало і українське населення п'яти губерній, замовчувалось і не висвітлювалось ні в пресі, ні в історичних дослідженнях.

Серед науковців радянських часів щодо причин цієї трагедії панувала офіційна точка зору і досліджувалось тільки те, що дозволялось. Так, в докторській дисертації Мігалья Б.К., присвяченій здійсненню аграрної політики на Україні у відбудовний період, зазначається, що "... в результаті війни і неврожаю збір зернових складав лише 25% від рівня 1913 року".¹ Це і послужило, на думку автора, головними причинами голоду 1921-1923 рр. Зважаючи на те, що робота писалася в середині 70-х років, такі оцінки подій є адекватними. Цінним для сучасних дослідників є багатий фактичний матеріал, зібраний автором з 237 фондів 16 центральних і місцевих державних і партійних архівів, а також ряд досить виважених його висновків щодо аграрної політики більшовиків в українському селі, зокрема про те, що "розподіл поміщицької землі серед селянських господарств не призвів до загального зрівняння землекористування і не зміг остаточно ліквідувати тієї диференціації, що склалася на селі".²

Зовсім по-іншому зазвучала проблема взаємин влади і селянства на початку 20-х років ХХ ст. в історичних доробках українських і зарубіжних дослідників останнього десятиріччя. Серед наукових праць, виданих АН України в серії "Історичні зошити", привертає увагу робота Кульчицького С.В., Мовчан О.М. "Невідомі сторінки голоду 1921-1925 рр. в Україні". Автори спростовують традиційні штампи про голод початку 20-х рр. в Україні і на основі архівних матеріалів змальовують моторошну картину страшної трагедії. Така усталена причина як посуха 1921 р., котра висувалася в якості основної причини голоду, в радянській історичній науці, не є, на думку дослідників, вирішальною, адже такі природні катаклізми траплялися і раніше "але ж люди не гинули сотнями тисяч",³ те ж саме стосується і виснаження селянського господарства воєнними